

14. Социум XXI века: рынок, фирма, человек в информационном обществе / [Под. ред. А. И. Колганова]. – М.: Республика, 2008. – С. 28.

15. **Титаренко Л. Г.** Технократические концепции в западной социологии / Л. Г. Титаренко. – Минск, 2003. – С. 8. – 17.

16. **Уэбстер Ф.** Теории информационного общества / Ф. Уэбстер. – М., 2004. – С.9.

17. **Фролов И. Т.** К постижению человека разумного и гуманного / И. Т. Фролов // Многомерный образ человека: Комплексное междисциплинарное исследование человека. – М., 2010. – 230 с.

18. **Хабермас Ю.** Философский дискурс о модерне / Ю. Хабермас. – М., 2003. – С.398.

19. **Юнг К. Г.** Проблема души современного человека / К. Г. Юнг // Архетип и символ. – М., 1991. – Режим доступа: <http://orel721.rsl.ru/kultura/diskl/ung/arhetip/arhetip.pdf>

20. **Connors M.** The Rise to the Intelligent State: Towards the Global Information Economy of 2005 / M. Connors. – Oxford, UK; Cambridge Mass.: Blackwell Business, 1993. – P.45.

21. **Martin W.J.** The Global Informational Society / W.J. Martin. – Aldershot: Aslib Gower; Brookfield, Vt, USA, 1995. – P. 3 – 7.

УДК 37.013

Л. Й. Літвінчук

ТЕОРЕТИЧНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ДЖЕРЕЛА ОСВІТНІХ ІДЕАЛІВ ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА

Проведено аналіз філософської думки початку XVII-XVIII століття, коли відбулася інституалізація сфери освіти. Наголошено, що саме в цей період обґрунтовано підходи до формування особистості та сформовано наукові засади виховання і навчання.

Ключові слова: культура, освіта, розум, Просвітництво, філософія.

Проведен анализ философской мысли начала XVII-XVIII века, когда произошла институализация сферы образования. Отмечено, что именно в этот период обоснованы подходы к формированию личности и сформированы научные основы воспитания и обучения.

Ключевые слова: культура, образование, ум, Просвещение, философия.

The analysis of the philosophical thought of the early XVII-XVIII century, when there was the institutionalization of the education. Emphasized that during this period proved approaches to the identity formation and formed the scientific basis of the education and training.

Keywords: culture, education, reason, Enlightenment, philosophy.

© Л. Й. Літвінчук, 2012

Вступ. Самовизначення теоретичного поля філософії освіти передбачає вивчення процесу інституалізації освіти, що відбувається саме в епоху Просвітництва. Актуалізація вивчення генези ідеалів цієї доби, визначення їх освітньо-філософського виміру зумовлено необхідністю прояснення цього складного соціокультурного процесу.

Ступінь розробки. Ідеї просвітників сформувались на культурно-онтологічному досвіді філософської класики. Продовжуючи ідеї гуманістів епохи Відродження, просвітники сформулювали свої ідеали та власне ставлення до життя і людини як окремої особистості. Тому вивчення даного питання потребує звернення до класиків філософської думки доби Просвітництва таких як Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, та їх сучасних інтерпретерів – М. Вебер, Г. Гадамер, М. Гайдеггер.

Вивченню просвітницьких ідей та їх філософському осмисленню присвячено роботи як закордонних (І. Б. Романенко, А. П. Огурцов, І. О. Ялі, М. Хоркхаймер, Т. В. Адорно та ін.), так і українських вчених (Л. Ц. Ваховський, С. В. Шевцов, А. С. Стащенко, А. О. Довгань та ін.).

Метою статті є аналіз філософсько-освітнього виміру ідеалів доби Просвітництва.

Виклад матеріалу. Просвітництво як історична і філософська епоха набуло розвитку на початку XVII століття. Становлення класичної європейської філософії розпочалося у той період розвитку країн Західної Європи, що характеризувався революційними перетвореннями у всіх сферах суспільного життя. Буржуазні революції, що мали місце у цих країнах, сколихнули суспільство на боротьбу проти феодальної ідеології, релігійного диктату церкви, зумовили

стрімке зростання розуміння необхідності задоволення особистісних духовних потреб, цілей та ідеалів. Бурхливий розвиток природничих наук зумовив можливість становлення самої науки, обґрунтування нових підходів до світорозуміння, методології наукового пізнання тощо. І у цьому зв'язку чимало науковців-природознавців, поетів, літераторів були й філософами (Англія – Дж. Локк, Д. Толанд, М. Тіндаль та ін.; Франція – Монтеск'є, Х. Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Ж. Ламетрі; Німеччина – І. Кант, Г. Лессінг, І. Г. Гердер та ін.; США – Т. Пейн; Шотландія – Д. Юм, А. Сміт). Тому висвітлення їх ідей відбувалось на сторінках наукових творів: Дж. Локк «Дослід про людський розум» (1692), «Думки про виховання» (1693), І. Г. Гердер «Щоденник моєї подорожі в 1769 році», Ж.-Ж. Руссо «Юлія, або Нова Єлоїза» (1761), «Еміль, або Про виховання» (1762), Й.В. Гетте «Роки навчання Вільгейма Мейстера», «Роки мандрів Вільгейма Мейстера», Т. Пейн «Права людини», «Здоровий глузд» та ін.

Причинами зародження та розквіту ідей просвітництва є розвиток економічних відносин, загострення суспільних відносин, що спровокувало хвилю буржуазних європейських революцій, виникнення державних інститутів і, як наслідок, зумовило потребу у високоосвічених людях.

Найважливішим об'єктом філософської рефлексії цього часу стає пізнання сутності людини, природи і взагалі навколишньої дійсності, налагоджується тісний зв'язок із проблемами наукового пізнання. Головною метою своєї діяльності просвітники вбачали у звільненні людства від природного і соціального рабства шляхом його освіченості та виховання. Вірили, що світом володарює розум, тому великі надії покладали саме на освіту як навчання.

Саме просвітники сформулювали державно-правовий ідеал модерного суспільства, сутність та порядок створення демократичних форм правління, порушили питання щодо необхідності збереження прав людини на принципах рівності, справедливості й свободи. Тому відбулися зміни і у самій філософії, що набула новаторського характеру, змінила спосіб мислення, стиль і методи філософського пізнання, що спричинило і утворення нового світогляду.

Термін «просвітництво» у науковому вжитку введено Вольтером і Гердером, представниками німецького просвітництва. У статті великого німецького філософа І. Канта «Відповідь на питання: що таке Просвітництво?» (1784) цей термін розглядається як назва щойно створеної філософської парадигми, яка є уособленням нового етапу розвитку розуму у історії людства. Основними принципами мислення Просвітництво визначає, по-перше, принцип розуму і свободи, тобто самостійне і вільне розумове судження. Вже на початку статті Кант упевнено зазначає: «Просвітництво — це вихід людини зі стану неповноліття, в якому вона перебуває з власної вини» і формулює девіз Просвітництва: «Sapere aude! — Май мужність користуватися своїм власним розумом!» [3, с.1].

Свобода думки є невід'ємним правом людини, наданим їй від природи. Лише освічена людина має мужність користуватися розумом. Значає, що до доби Просвітництва людство не використовувало розумову здатність самостійно, не розуміючи її можливості, у зв'язку з «нестачею рішучості і мужності користуватись ним (розумом) без керівництва з боку когось іншого»; а також через власні «лінощі і легкодушність» [3, с.1].

Свобода мислення та свобода вільного користування власним розумом – головне завдання нового просвітницького суспільства. Також просвітники, більшість з яких були деїстами, вірили, що Бога можна пізнати за допомогою розуму. Осягнувши Божественні закони, людина відповідно до них буде власне життя.

Вільне мислення, на думку просвітників, продовжуючи підходи Ф. Бекона щодо реалізації «великого відновлення наук», повинно сприяти органічному поєднанню соціального (суспільного) прогресу з прогресом науковим. Тому вимогу щодо політичного рівноправ'я обґрунтовували природною рівністю людей.

Водночас Кант порушує питання щодо обмеження свободи – не завжди свобода є корисною для просвітництва, а її обмеження створює перешкоди для просвітництва. Кант розділяє громадянську й духовну свободу. Розмірковуючи над можливими наслідками надання переваги кожної зі свобод, Кант приходять до формули вільної держави – міркуйте, скільки завгодно і про що завгодно, тільки коріться!

Просвітники вперше в історії суспільно-політичної думки відкрито розпочали критикувати Бога, релігію, церковні ритуали. Церковні догми визнавали у стриманні суспільного прогресу та розвитку людини. Так, і Кант особливу увагу приділяє відношенню релігії щодо можливості вільного судження – розумна людина повинна бути мислячою, а не безапеляційно сприймати релігійні догми. Тому релігійну догматику він характеризує як сферу «не тільки найбільш шкідливого, але і найбільш ганебного». Необхідність просвітництва людства вбачає у зміні способу мислення. Підсумовуючи, Кант упевнено зазначає, що людству треба надати свободу публічно користуватись своїм розумом і це дасть «просвітництво людям» – і стверджує: «Ми живемо в століття Просвітництва» [3, с.5].

Забезпечення суспільного благополуччя й досягнення людиною щастя вбачалось у поширенні знань. Головний акцент ставився на привілейованому місці розуму. Так, Дж. Локк зазначає, що «... розум ставить людину вище від інших істот, які існують, і наділяє її тими перевагами, які вона має над ними» [5, с.91].

Вбачали освіту, науку і культуру вирішальними у розв'язанні всіх проблем, що постали перед людством. Тому вважали за необхідне здійснювати просвітництво, тобто поширення наукових знань, філософських ідей, ознайомлення з надбаннями мистецтва і літератури. За такого розвитку подій «царство темряви й ошуканства» мало змінитись на «царство розуму й правди». Просвітники виходили з того, що необхідно реалізовувати права людини, які отримані нею від природи, – свобода, рівність, справедливість, братство – шляхом просвітництва, і створювали культ розуму.

Суттєві досягнення науки стали підґрунтям просвітницького оптимізму, тобто такого світогляду сучасників, згідно з яким розум розглядався як підстава та гарант суспільного прогресу. Раціональні засади існування і розвитку людства представники Просвітництва вважали очевидними, тому залишалось тільки довести їх до загальнонародного розуміння. Саме в цьому полягав пафос Просвітництва.

За цю справу взялися люди, які отримали назву енциклопедисти. Це був колектив авторів французької «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел», яка видавалась з 1751 по 1780 р., за редакцією Д. Дідро і Ж. Л. Д'Аламбера. У створенні «Енциклопедії» активно брали участь Вольтер, Е. Кондільяк, Д. Гельвецій, П. Гольбах, Ж.-Ж. Руссо, А. Тюрго, Р. Рейналь, а також співробітничали інші відомі вчені, письменники, інженери. «Енциклопедія» містила у собі зібрання передових знань з усіх галузей. Подолання консервативних засад феодального суспільства, неприйняття ідеології клерикалізму були завданнями цього фундаментального твору. Головною ж ідеєю було створення такого джерела знань, яке б доступно мало можливість прояснити раціональні засади світобудови і просвітити людей, які цього прагли. Саме в цьому полягало велике демократичне значення задуму енциклопедистів. Вони зіграли важливу роль в ідейній підготовці Великої французької революції (зокрема в обґрунтуванні ідей перевлаштування засад суспільного життя та можливості гармонійного соціуму на засадах розуму, перерозподілу власності), сприяли соціальному і науковому прогресу, підірвали авторитет феодальних і клерикальних структур абсолютною монархії. Адже не слід забувати, що «розумне начало» мало свій культурно-історичний зміст, а, відповідно, і обмеженість за добу Просвітництва: об'єктивним розум був лише тією мірою, якою система абсолютизму сприяла національній консолідації та промислового розвитку. Але мірою того, як вона консервувала владу дворян і видавала монархію за єдиний носій загальнонаціональних інтересів, розумність «стану речей» ставала ілюзорною. Тому розвиток раціоналістичних і демократичних тенденцій Просвітництва завершився Великою французькою революцією 1789 р. з гаслами волі, рівності і братерства.

Статусу суспільного ідеалу освіта набуває тільки за доби Просвітництва. Індивідуалізм погляду західної людини фіксується і закріплюється інститутом освіти, перетворюючи його на культурну позицію. Саме виокремлення цього принципово важливого моменту в розумінні сутності освіти належить до здобутків феноменологічної традиції (спочатку М. Гайдеггеру, а потім і Г. Гадамеру), що зосередила увагу на фундаментальній спільності освіти і культури.

Просвітницькі ідеї Ж. Л. Д'Аламбера, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо, Вольтера, К.-А. Гельвеція стверджували непереможну силу морального та громадянського виховання, необхідність набуття природничо-наукових знань та раціонального мислення.

Не можна не погодитись з Л. Ц. Ваховським, що на переломних етапах розвитку людського суспільства, у період створення нових педагогічних парадигм взаємодія філософії й педагогіки ставала особливо помітною й продуктивною. Так, і за доби Просвітництва за наслідком модернізації архаїчних догм, обґрунтування нових ідей і цінностей сформульовано принципи навчання й виховання [1, с. 15].

Біля витоків формування теорії навчання і освіти знаходились В. Ратке, Я. Коменський, які вважали, що процес виховання необхідно організовувати відповідно до законів природи, в органічному їх поєднанні. Дитина – це «чиста дошка», що наповнюється залежно від мети виховання через дії дорослої людини. У процесі навчання приділяли особливу увагу питанню врахування особливостей процесу пізнання у дітей: дитина спочатку сприймає предмети й явища, осмислює їх, а вже потім відбувається процес вивчення. Просвітницьку діяльність провадив і чеський педагог і філософ Ян Амос Коменський, який створив першу в історії педагогіки наукову теорію – дидактику та заклав основи для впровадження безперервності освіти. У повній назві своєї педагогічної праці «Велика дидактика» він стверджував, що дидактика – «це універсальне мистецтво навчання всього і всіх, і при тому вчити з надійним

успіхом, так, щоб не могло бути невдач, щоб ні в учнів, ні в тих, хто вчить, не було нудьги, щоб навчання проходило з радістю, вчити ґрунтовно, не поверхово, не для форми, а наближаючи учнів до істинної науки, вчити добрих правил поведінки і глибокого благочестя», сповідував ідею необхідності всебічного розвитку особистості, пропагував наочне навчання, важливість навчання на засадах творчої праці, розглядаючи виховання і навчання у нероздільному зв'язку, перевагу надавав навчанню порівняно з вихованням [4, с.3]. Вважав, що удосконалення системи виховання й навчання людей сприятиме вдосконалення кожної окремо взятої особистості, і, як наслідок, всього світу в цілому. Підкреслював, що виховання повинно передбачати не лише отримання знань, а й набуття певних моральних якостей, а саме – справедливість, мужність та поміркованість. Саме цей шлях вбачав у покращенні соціального життя і звільненні суспільства від несправедливості, нерівності. Процес навчання розглядали здебільшого виховний захід, що є вільним від схоластичних методів навчання і виховання.

З просвітницькою абсолютизацією культу розуму в освітній перспективі вже Ж.-Ж. Руссо не погоджувався з приводу того, що педагогічний процес не може обмежуватись лише опануванням «правил для керування розумом». Він підкреслював значення виховання почуттів в учнів естетичними засобами – теза, що надалі стала необхідним елементом його освітньої стратегії. І хоча він, як відомо, висловив сумнів у здатності науки та мистецтва вдосконалити природу людини, наполягаючи, що розвиток останніх призводить до занепаду моральності, але вимоги щодо формування ідеальної людини дещо розширилися. Головну мету навчання Ж.-Ж. Руссо вбачає у пробудженні у дитини потягу до навчання, створенні умов для того, щоб виростити людину самостійну, доброзичливу до людей, упевнену у собі та власних силах, розсудливу. Але набуття цих якостей повинно відбуватися природним шляхом, виходячи з пізнавальних потреб людини, яка навчається. У своєму трактаті «Проект виховання де Сент-Марі» він підкреслює, що моральне виховання є найголовнішим педагогічним завданням: «... сформувані серце, судження і розум й саме у цьому порядку, у якому вони названі» [6, с.10].

Згодом у філософській спадщині Просвітництва освітньо-виховні ідеї упорядковуються, набуваючи системного вигляду та претендуючи на дорадчий статус на найвищому політичному рівні. Так, наприклад, Вольтер створює свою освітньо-виховну систему й пропонує її європейським монархам як зразок культурно-освітньої державної політики.

Характерною особливістю Просвітництва стало ще й розуміння того факту, що освіта та громадянське суспільство передбачають одне одного. Узгодження освітніх стратегій з ідеалами громадянського суспільства стало надбанням саме цієї доби через непересічний інтерес, який виявляли філософи-просвітники до питань побудови щасливого суспільства майбутнього, яке б відповідало цінностям часу: абсолютизація розуму, яким передбачалось у майбутньому допомогти освіченим людям створити й запровадити у практику соціально-політичного життя розумні закони, які виключали несправедливість, злидні та злочини з життя нової Європи.

Здійснюючи пошук нових підходів до проблеми виховання молодих поколінь, виховання розглядалось як підготовка людини до щасливого та розумного життя, коли вона буде вільною особистістю та не посягатиме на свободу інших людей і для цього необхідно здійснювати розумове, моральне, фізичне, трудове виховання (Дж. Локк). Водночас, він зазначає, що виховання та соціальне оточення створюють відмінності між людьми, бо людина народжується з чистою свідомістю і лише досвід наповнює її знанням (розумом). Ж.-Ж. Руссо, французький просвітитель, філософ, письменник, вважав, що просвітництво і виховання здатні усунути нерівність між людьми, яка є несправедливою та неприродною.

Особливу увагу, як і Дж. Локк, приділяє необхідності індивідуального підходу до кожної особистості та врахування вікових особливостей. А виховання розглядає як єдиний засіб розвитку свободи людини. Головними якостями, якими, на думку Руссо, має володіти людина, є: патріотизм, почуття обов'язку, співчуття до людей.

Найбільший вплив на поширення просвітницьких ідей на території Російської імперії справили твори французьких просвітників – Вольтера, Гельвеція, Дідро, Руссо та ін. Проте довгий час ці ідеї мали фрагментарний характер, а також у зв'язку з відсутністю середнього класу, який був носієм ідей Просвітництва у Європі, вони не могли оформитись у потужну ідейну течію. Розвиток гуманістичних ідей українського Просвітництва здійснювався серед діячів братств і Києво-Могилянської академії – Г. С. Сковорода, П. Лодій, Я. Козельський та ін. Г. С. Сковорода, український просвітник-гуманіст, філософ, поет, був прибічником етикогуманістичного напрямку, наголошував, що досягнення людиною щастя можливе лише через моральне вдосконалення та духовне просвітлення – «наслідування блаженній натурі» [7, с.144]. Будучи прибічником ідей Руссо щодо «природної людини», Сковорода вважає, що найбільшу користь людина принесе суспільству, коли реалізує власні можливості за усвідомленим покликанням у своєму природному стані. Особливу увагу приділяв питанню важливості виховання людини.

На думку Сковороди, батьки мають «благо родить и благо научить» [7, с.268]. Розвиток нахилів і природних здібностей повинна здійснювати кожна людина, незалежно від її особистісного становища у суспільстві. Проте найбільш мудрим вихователем людини визнавав саме життя і наголошував, що царство людини знаходиться всередині неї – «Святість життя полягає в творенні добра людям». Ці роздуми філософа знайшли відображення у таких його творах: «Розмова п'яти подорожних про істинне щастя в житті», «Вхідні двері до християнської доброчинності», «Наркіс. Розмова про те: взнай себе». Поширення думок Сковороди сприяло формуванню української нації та досягненню висловленої ним мети: «Ми створимо світ кращий. В Горній Русі бачу все нове: нових людей, нове творіння і нову славу» [7, с.256].

Таким чином, аналіз філософської парадигми освітніх ідеалів доби Просвітництва дає можливість вивчити особливості сприйняття й оцінки досягнень цієї епохи. Освіта, як необхідна соціальна інституція, стає за добу Просвітництва загальноновизнаним щаблем культурної еволюції і способом утворення людини. На засадах абсолютизації культу розуму «релігія освіти», як свідчить Гадамер, призвела до того що зміст поняття «природного утворення» повністю відокремлюється від терміна «освіта», яка має значення «специфічно людського способу перетворення природних схильностей і можливостей» [2, с. 51]. Ідея освіти містить у собі приховану опозицію природи і культури (саме тому вихователі, здебільшого, більше часу мають присвячувати виправленню того, що склалося стихійно, ніж тому, що було іманентно включеним у процес формування своїх учнів). Отже, природне утворення, яке створюється стихійним чином не є достатнім для людини. Вона потребує рефлексії у процесі власного становлення, а отже, свідомої стратегії формування. Природна генеза має бути скерована, але яким чином це має відбуватися – залишається відкритим питанням. Оскільки обидві крайнощі – і жорсткий контроль над формуванням людини, і невтручання у неї – може призвести до сумних наслідків.

Можливість людини вийти за межі свого предметного буття, здійснити процес розпредметнення світової культури, набутти вміння пізнати себе у інобутті, навчитися надавати значення іншому – у цьому полягає гуманістичний зміст просвітницької ідеї освіти. Вона є логічним продовженням гегелівської системи, яка обґрунтовувала можливість повернення абсолютного духу із іноформи раціональними засобами.

На засадах гуманістичних традицій та передових ідей сучасності (того часу) сформовано перші наукові педагогічні теорії, що передбачали водночас розумовий розвиток і моральне становлення особистості. У XIX ст. у більшості країн відбувається розширення участі держави в управлінні та фінансуванні шкільного навчання, продовжується вивільнення школи від впливу церкви, з'являються нові типи закладів для навчання дорослих. Проте здобутки Просвітництва мали різну спадщину. Як зазначає К. М. Андерсон, російський дослідник, спадщину Просвітництва очікувало три долі: неприйняття у Франції, суттєва переробка у Британії, повна вірність просвітницьким ідеалам у США. Таким чином, погляди просвітників мали великий вплив на розвиток теорії та практики освіти у XVII–XVIII ст. і продовжують бути актуальними донині. Більшість ідеологічних і філософських течій, що виникли пізніше, наслідували Просвітництво.

Бібліографічні посилання:

1. **Ваховский Л. Ц.** Западноевропейская философия воспитания эпохи Просвещения. / Л. Ц. Ваховский – Луганск: Альма матер, 2000. – 292 с.
2. **Гадамер Г.-Г.** Истина и метод. Основы философской герменевтики / Г.-Г. Гадамер ; пер. с нем. ; общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова. — М.: Прогресс, 1988. – 704 с.
3. **Кант И.** Відповідь на питання: що таке Просвітництво. / И. Кант – Режим доступу: http://kdp.u.edu.ua/download/kaf_philosof/Dzherela/NKF/i.kant.pdf.
4. **Коменський Я. А.** Избранные педагогические сочинения. В 2-х ч./ Я. А. Коменский ; под. ред. А. И. Пискунова (отв. ред.) и др. – М.: Педагогика, 1982. – 656 с.
5. **Локк Дж.** Сочинения. В 3-х т. / Дж. Локк. Т.1. Опыт о человеческом разумении. (Философское наследие. Т.93). – М.: Мысль, 1985. – 621с.
6. **Руссо Ж.-Ж.** Педагогические сочинения. В 2-х т. Т2/Ж.-Ж. Руссо/Под ред. Г. Н. Джибладзе; Сост. А. Н. Джурицкий. – М.: Педагогика, 1981. – 336 с.
7. **Сковорода Г. С.** Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. / Г. С. Сковорода – К.: Наук. думка, 1983. – 542 с.